

A natureza das construcións de *TER* + Participio en galego moderno

The Nature of TER + Past Participle Constructions in Modern Galician

XAVIER FRÍAS CONDE

UNED / Cercle Linguistique de Prague
xfrias@flog.uned.es

Recibido: enero 2021. Aceptado: febrero 2021

Resumo: As construcións *TER* + de participio pasado sempre foron consideradas como agrupacións verbais en galego, aínda que non en portugués. Neste artigo trataremos tres tipos de construcións de participio pasado *TER* +, de xeito que se repensen certos conceptos como os verbos modais e os auxiliares. Ademais, móstranse as principais diferenzas de *TER* + participio pasado entre galego e portugués. Tamén describiremos os tres usos principais das construcións *TER*: léxico, modal e perifrástico.

Palabras clave: agrupacións con *TER*, tempos compostos, Galego, Portugués, verbos modais, verbos auxiliares.

Abstract: *TER* + past participle constructions have always been considered as verbal clusters in Galician, though not in Portuguese. In this paper, we will deal with three types of *TER* + past participle constructions, so that certain concepts such as modal and auxiliary verbs are rethought. Besides, the main differences of *TER* + past participle between Galician and Portuguese are shown. We will also describe the three main uses of *TER* constructions: lexical, modal and periphrastic.

Key words: *TER* clusters, compound tenses, Galician, Portuguese, modal verbs, auxiliary verbs.

I.- INTRODUCCIÓN

A lingüística oficial galega nega a existencia de tempos compostos en galego construídos con *ter* + participio invariábel, mais os textos contemporáneos están cheos destas construcións que non reflicten o valor da perífrase que lles atribúe a gramática oficial. A nosa visión do galego é ser un dos paralelos do diasistema galegoportugués. Deste xeito, propoñemos demostrar, en primeiro lugar, que o galego si ten formas compostas, aínda que sen coincidir ao 100% co uso que ten o portugués, xa que unha construción como

- (1) *Se eu tivese visto esa película antes, agora non cha recomendaría*

só se pode tomar como tempo composto en galego e portugués. Ao mesmo tempo, amosaremos que as perífrases verbais aspectuais con *ter* están limitadas ao seu uso no tempo presente:

- (2) *Teño visto esa película mil veces*

e en copretérito:

- (3) *Tiña visto esa película mil veces*

marcando daquela un valor aspectual de hábitos de presente e pasado de maneira que se establece unha diferenza fundamental entre esa forma de pasado e

- (4) *Xa vira esa película moito antes de vós me faldades dela*

que é un antepretérito.

Por outra banda, o galego e o portugués difiren entre si en canto ao valor das construcións deste tipo no presente de indicativo (*teño visto*), o que require unha análise comparativa, cuxos resultados se presentarán neste artigo, comparando tamén os cos construción castelá *he visto*.

Deste xeito, estableceríase que as construcións con participio *TER* + invariábel responden a dúas construcións estruturalmente diferentes: tempos compostos e perífrase aspectual, coa conseguinte distinción entre auxiliares e modais en galego. Pero a cuestión non remata aí, senón que, ademais, aparecen construcións deste tipo cun participio acordado. Nese caso, son construcións predicativas, que existen noutras linguas románicas:

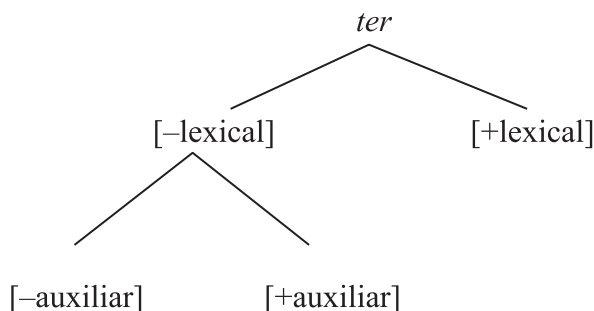
- (5) *A casa xa eles a tiñan construída cando viñemos vivir aquí*

Ademais, nestas construcións, o verbo *ter* é un verbo léxico ou é modal? Esta pregunta require unha completa revisión do concepto de auxiliares e modais en galego, que é outra cuestión que afrontaremos.

II.- CONSTRUCIÓNS GALEGAS DE *TER* + PARTICIPIO

Antes de mergullarnos na análise de todas as posíbeis construcións que hai en galego con *TER* + PPO, é conveniente ofrecer unha visión global da natureza de todas elas baseada nos valores de *ter*. Como xa indicamos anteriormente, a máis espiñenta destas construcións é a consideración dos tempos compostos en galego, aínda que sexa preciso aceptar a súa natureza perifrástica nalgúns casos, algo exclusivo do galego e ausente no portugués.

Entendemos que *ter*, como verbo modal periférico, ten un valor aspectual. Esta distinción dos valores de *ter* é a que nos permitirá distinguir os tres tipos de construcións, que se poden representar do seguinte xeito:

Do esquema anterior despréndese o seguinte:

1. A diferenza entre $[\pm$ léxico] é a máis primaria. En linguas como o español, xa permite distinguir entre *tener* [+léxico] e *haber* [—léxico], o mesmo que en catalán (*tenir* vs *haver*) e sardo (*tènnere* vs. *àere*). Non é así, non obstante, en francés, italiano e romanés, onde o mesmo verbo é $[\pm$ léxico], isto é, *avoir* no caso francés; *avere* no italiano e *a avea* no romanés. O verbo [-léxico] é funcional
2. Dentro de [-léxico] existe un novo binomio. A distinción establecida entre [+auxiliar] e [-auxiliar] corresponde coa distinción entre auxiliar (propriadamente dito) e modal respectivamente. Esta é unha distinción, que como xa ficou dito anteriormente, require dunha análise á parte e que abordaremos posteriormente.
3. Deste xeito, estaremos a tratar con tres tipos de *TER* que se corresponden a tres categorías diferentes: *TER* léxico, *TER* auxiliar y *TER* perifrástico.

Os tres casos obxecto de análise poden ser representados cos seguintes exemplos:

	TER perifrástico	TER auxiliar	TER lexical
(6) <i>Teño falado con eles moitas veces</i>	+	–	–
(7) <i>Era estraño que non o tivesen previsto</i>	–	+	–
(8) <i>Xa as temos reservadas</i>	–	–	+

III.- A DIFERENZA ENTRE AUXILIAR E MODAL

3.1. Na tradición portuguesa

A distinción entre auxiliar e modal non parece relevante nas gramáticas ibérico-románicas. Así, en Cunha & Cintra (2013: 408) considéranse auxiliares en portugués *ter*, *haver*, *ser*, *estar*, engadindo á lista *ir*, *vir*, *ficar*, *acabar*. En calquera caso, as gramáticas están decantadas polo concepto de frases verbais para englobar calquera acumulación verbal, como tamén ocorre na gramática de Bechara (2009: 191-193), aínda que este autor introduce auxiliares modais, que subclasifica como modais de obriga, posibilidade, vontade ou desexo, tentativa, logro, aparencia, movemento e resultado. *A Terminologia lingüística para a educação básica e secundária* [TLEBS] (2007: 66) establece tres tipos de auxiliares: temporais, modais e aspectuais, o que non é moi diferente do que Bechara expuxo. En calquera caso, non se fai unha distinción clara entre auxiliares e modais.

3.2. Na tradición española

Para o español, os manuais tradicionais adoitan distinguir entre auxiliares propios e improprios, onde os improprios son verbos lexicais que poden ser usados como auxiliares. É interesante a apreciación de Alarcos, de que dalgunha maneira establece unha distinción entre auxiliar e modal, embora el sempre fale de auxiliares (Alarcos 1999: 259)

(...), existen combinaciones de una forma verbal y un derivado que no han de interpretarse como perífrasis: no actúan como segmentos unitarios nucleares, sino como reunión de núcleo y adyacente. La frontera entre ambas posibilidades se cree impuesta por particularidades semánticas: si el verbo auxiliar conserva su habitual referencia de sentido, no hay perífrasis; si esa referencia se modifica o se anula, se trata de perífrasis.

Hai tamén un interesante estudo de Narbona Jiménez (1981) que aborda a cuestión da distinción entre auxiliar e modal tamén en castelán, así como unha revisión do estado da cuestión ata os anos 80. Este autor céntrase en criterios basicamente sintácticos, como Alarcos, xunto con cuestións semánticas, centrándose en verbos que modifican o infinitivo. Non obstante, a distinción que nos ocupa aínda non está claramente establecida nas gramáticas españolas.

3.3. Cara a unha distinción entre verbos modais e verbos auxiliares

A diferenza entre auxiliar e modal non é tan relevante en románico coma en inglés, polo que os manuais non fan unha distinción precisa entre os dous conceptos. En Frías Conde (2015) xa abordamos a cuestión da distinción entre auxiliares e modais en galego. Na nosa opinión, a cuestión é moito máis sinxela do que parece. En Frías Conde (2015: 38) distinguimos entre auxiliares propios/impropios distintos dos modais, segundo esta táboa aplicada ao galego:

1. Verbos lexicais: *comer, falar, entender, correr*, etc. (máis de 99% dos verbos)
2. Verbos funcionais:
 - 2.1 Verbos modais: *poder, deber, acostumar* → ***poder ver***
 - 2.2 Verbos auxiliares:
 - 2.2.1 Propios: *ser, estar, ter* → ***ser visto***
 - 2.2.2 Impropios: *andar, dar, ir*, etc. → ***andar a ver***

Non obstante, a diferenza entre auxiliar e modal pode ser interpretada conforme un outro criterio. Poderse ía ter en conta que a principal diferenza entre un verbo auxiliar e outro modal radica na expresión dos chamados accidentes do verbo, é dicir, na expresión do tempo, aspecto e voz (ou diátese). Deste xeito, a nosa táboa anterior faría que os chamados auxiliares inadecuados poidan ser clasificados de forma inadecuada, de tal xeito que:

1. Verbos lexicais: *comer, falar, entender, correr*, etc. (máis de 99% dos verbos)
2. Verbos funcionais:
 - 2.1 Verbos modais:
 - 2.1.1. Propios: *poder, deber, acostumar* → ***poder ver***
 - 2.1.2. Impropios: *andar, dar, ir*, etc. → ***andar a ver***
 - 2.2 Verbos auxiliares: *ser, estar, ter* → ***ser visto***

Os “impropios” das táboas anteriores son unha categoría aboiante e moi variábel dun idioma a outro (inclusive no ámbito románico). Por esta razón, cómpre ter en conta que os auxiliares / modais inadecuados poderían incluso ser tratado como unha terceira categoría de verbos funcionais, até recrearmos o esquema anterior por terceira vez:

1. Verbos lexicais: *comer, falar, entender, correr*, etc. (máis de 99% dos verbos)
2. Verbos funcionais:
 - 2.1 Verbos modais: *poder, deber, acostumar* → ***poder ver***
 - 2.2 Verbos auxiliares: *ser, estar, ter* → ***ser visto***
 - 2.3 Verbos perifrásticos: *andar, dar, ir*, etc. → ***andar a ver***

Daquela, podemos establecer unha distinción importante de *TER* que xa foi apuntada anteriormente, o *TER* auxiliar que permite a creación de tempos

compostos en galego e o *TER* perifrástico que explica as perífrases frequentativas en galego y portugués.

IV.- O *TER* AUXILIAR

A gramática de Cunha e Cintra (2013: 408) non esclarece moito sobre o uso de *ter* (e *haver*) como verbos auxiliares en portugués. A referencia ao seu uso como formador de tempos compostos di:

Ter e haver empregam-se (...) com o particípio do verbo principal para formar os tempos compostos da voz ativa, denotadores de um facto acabado, repetido ou contínuo.

Tenho feito exercícios

Havíamos comprado livros

Con todos estes valores do *TER* auxiliar portugués atopámonos cun problema, e é que non distingue entre o *TER* auxiliar e o *TER* periférico. Ademais, os dous verbos non sempre son trocábeis. No primeiro exemplo, xa non se ouviría en portugués europeo contemporáneo

(9) *?Hei feito exercícios*

aínda que é totalmente normal:

(10) *Tinhamos comprado livros*

o que de feito é máis común no portugués europeo. Máis adiante voltaremos á diferenza entre os tempos compostos e a perífrase frequentativa en portugués.

O equivalente deste verbo auxiliar en castelán é, como xa se mencionou, *ter*. Mais, en galego, a lingüística oficial sostén que non hai tempos compostos verdadeiros e que todas as construcións con *TER* + participio son perifrásticas (Freixeiro Mato 2000: 454; Moscoso 2000: 213). Só un autor fala de tempos compostos en galego, é Maragoto (2013: 107-108), quen se axusta ao que se establece canonicamente na gramática portuguesa de que todas as formas con *TER* + participio son tempos compostos.

O certo é que o galego e o portugués continúan a funcionar como unidade respecto á existencia de tempos compostos con *TER*. Non obstante, non todos os cúmulo con *TER* + participio son tempos compostos, nin en galego nin en portugués, aínda que non do mesmo xeito, como veremos máis adiante.

De entrada, imos centrarnos no galego. Xa demostramos (Frías Conde 2015: 41-44) que o galego si posúe formas compostas. Nese sentido, podemos distinguir as condicionais de tipo II das de tipo III:

- (11) *Se o Xurxo fose máis atento co que di, non acontecería isto* (Tipo II).
 (12) *Se o Xurxo tivese sido máis atento co que dicía, non tería acontecido isto* (Tipo III).

Pódese, igualmente, confrontar o uso de tempo composto nos seguintes exemplos (Frías Conde 2015: 41)

- (13) *Espero que veña* [— pasado]
 (14) *Espero que teña vido* [+ pasado]

Por tanto, é posíbel falar dun auténtico paradigma dos tempos compostos en galego, coincidindo case a 100% co portugués. Podemos comparar os tempos compostos en portugués e español:

a) Portugalego:

		Presente	Pretérito	Copretérito	Futuro	Condicional
Indicat.	simple	<i>falo</i>	<i>falei</i>	<i>falava</i>	<i>falarei</i>	<i>falaria</i>
	comp.			<i>falara</i>	<i>terei falado</i>	<i>teria falado</i>
Subjunt.	simple	<i>fale</i>		<i>falase</i>	<i>falar</i>	
	comp.	<i>tenha falado</i>		<i>tivesse falado</i>	<i>tiver falado</i>	

b) Español:

		Presente	Pretérito	Copretérito	Futuro	Condicional
Indicat.	simple	<i>hablo</i>	<i>hablé</i>	<i>hablaba</i>	<i>hablaré</i>	<i>hablaría</i>
	comp.	<i>he hablado</i>	<i>hube hablado</i>	<i>había hablado</i>	<i>habré hablado</i>	<i>habría hablado</i>
Subjunt.	simple	<i>hable</i>		<i>hablara</i>		
	comp.	<i>haya hablado</i>		<i>hubiera hablado</i>		

O portugués non fai a distinción castelá entre *he hablado* e *hablé*. En portugués só se pode usar *falei*. De aí que, como se pode ver na primeira táboa, non aparezan as formas *tenho falado* ou *tinha falado*. A razón disto é porque ambas son formas periféricas en galego, aínda que só a primeira estea en portugués. Non hai equivalencia entre *he hablado* e *tenho falado*. Volveremos sobre estas formas na seguinte sección.

V. O TER PERIFRÁSTICO

Como xa foi dito na sección anterior, o portugalego coñece os tempos compostos en todo momento, agás dous, aínda que estes dous non coinciden en galego e portugués. Neste caso, teremos que distinguir entre as dúas variantes do diasistema.

A diverxencia reside no antepretérito. No portugués galego e literario actual é un tempo sintético: *falara*. Non obstante, o portugués contemporáneo preferiu empregar as formas compostas: *tinha falado* (e inclusive *havia falado*).

Como dixemos anteriormente, o portugalego considera a *tenho falado* e a *tinha falado* perífrases e non tempos compostos. Polo menos así foi en principio na lingua até que o portugués contemporáneo substituíu *falara* por *tinha falado*, introducindo así máis unha diferenza entre o galego e o portugués. Deste xeito, o portugués substitúe un valor aspectual polo valor perifrástico de *tinha falado*.

A que equivale daquela en castelán a forma portugalega *tenho falado*? Hai varias opcións; unha, relativamente limitada ás zonas occidentais da Península, é *tengo hablado*, o que tamén indica hábitos ou costumes; outro é o uso dunha das formas por excelencia: *soler: suelo / solía hablar* (aínda que non é un equivalente exacto e dependerá do contexto). Deste xeito, a táboa de equivalencias temporais ten este aspecto:

ESPAÑOL	PORTUGALEGO
<i>hablé</i>	<i>falei</i>
<i>he hablado</i>	
<i>tengo hablado / solía hablar</i>	<i>tinha falado</i>

Se repararmos ao antepretérito, como dicíamos anteriormente, o galego e o portugués difiren. En galego, *tiña falado* continúa a expresar un valor de hábito pasado (á diferenza de *teño falado* que é un hábito que continúa no presente). Mais en portugués contemporáneo, como acabamos de mencionar, a forma sintética foi substituída pola analítica¹, até se crear un auténtico tempo composto a costa da perífrase, de modo que o paradigma difire:

ESPAÑOL	GALEGO	PORTUGUÉS
<i>hablaba</i>	<i>falaba</i>	<i>falava</i>
<i>había hablado</i>	<i>falara</i>	<i>tinha falado</i>
<i>solía hablar</i>	<i>tiña falado</i>	

¹ Na lingua culta aínda persiste.

Como se ha de interpretar, xa que logo, o paradigma galego de tempos simples/compostos? Sería tal como se aprecia na seguinte táboa, onde se distinguen tempos compostos e perífrases (Frias Conde 2015: 41).

Perífrases	teño falado	Tempos simples	falei
	tiña falado		falaras
Tempos compostos	terei falado		
	tería falado		
	teña falado		
	tivese falado		
	tiver falado		
	ter falado		
	tendo falado		

VI.- O *TER* LÉXICO

Até agora vimos dous usos de *TER* + participio nos que este verbo era funcional (auxiliar ou perifrástico). Con todo, hai outros usos dela con participios en que é un auténtico verbo léxico. O *TER* léxico ambiguo xorde en construcións de dobre obxecto, onde o segundo é un predicativo. Cando esta función ten un adxectivo como operador, concorda en xénero e número co núcleo do obxecto. Hai casos en que o adxectivo é un participio, mais deverbalizado, de aí que xurda a cuestión de se é un participio auténtico (invariábel) ou un participio que funciona como adxectivo (variábel). Por tanto, en certos casos non se pode ver se estamos ante unha construción cun *TER* léxico ou un *TER* funcional, como neste exemplo:

(15) *Os xardineiros teñen ben coidado o parque.*

No exemplo anterior, podería tratarse por igual dun *TER* lexical que de un funcional. Ora bien, que acontece se o suxeito, do cal parten as concordancias, non fose en masculino singular? Vexamos outro exemplo:

(16) *Os xardineiros teñen coidado as rosas.*

mais podería tamén aparecer como:

(17) *Os xardineiros teñen coidadas as rosas*

Neste último exemplo, hai unha concordancia de xénero e número entre *coidadas* e *rosas*, cousa que non acontece no exemplo anterior, onde *coidado* é invariábel. Ademais, o exemplo (15) permite o troco dos dous obxectos na súa orde:

(18) *Os xardineiros* [SV [V *teñen*] [SD *as rosas*] [SA *coidadas*]].

Tal cosa é imposíbel en (14)

(19) * *Os xardineiros teñen as rosas coidado*.

A razón é moi simple: *ter coidado* en (14) é un cúmulo verbal, que reescribimos a seguir:

(20) *Os xardineiros* [ST [T *teñen* [SV [V *coidado*] [SD *as rosas*]]]].

En ambos os casos, o SD obxecto directo pode ser substituído por un clítico, mais o comportamento do participio é diferente:

(21) *Os xardineiros téñenas coidadas* [+conc]

(22) *Os xardineiros téñenas coidado* [-conc]

VIII.- CONCLUSIÓNS

O galego ten auténticos tempos compostos que forma coa axuda de *TER* xunto cun participio invariábel, en total coincidencia co portugués, agás no antepretérito, onde o galego mantén a forma sintética, mentres que o portugués prefere a analítica.

Xunto con esta realidade, non todos os tempos formados con *TER* máis participio son compostos, mais en dous casos en galego (e un en portugués), son auténticas perífrases, onde a natureza de *TER* non é o auxiliar (aínda está por discutir que sexa modal ou non). En calquera caso, tanto en termos de auxiliares coma de perifrásticos, *TER* é un verbo funcional, non lexical, ao contrario do que ocorre coas últimas construcións vistas, do predicativo, en que se comporta con total normalidade sintáctica, permitindo a concordancia do adxectivo co nome do que depende.

Os dous primeiros casos son historicamente derivados do segundo. Na lingua antiga, os participios adoitaban coincidir co obxecto, como aínda ocorre no castelán nas construcións con *TENER*:

(23) *Mi vecino tiene abiertas todas las ventanas*

De aí pasou a un proceso de gramaticalización, a través do cal o participio permaneceu invariábel debido á súa natureza verbal. En calquera caso, a orixe

das formas compostas en portugués, como en todo o románico, procede de construcións de duplo obxecto que xa se atopan en latín tardío con *HABEO*. O primitivo portugués tamén usou *haber* como auxiliar, sendo substituído despois por *ter*, agás en casos moi literarios en portugués. Porén, as construcións con *TER* lexical non foron gramaticalizadas en todos os casos, xa que aínda se usan con adxectivos en construcións de duplo obxecto. A clave é precisamente que o participio está desverbalizado e é un mero adxectivo. Cando o predicativo non é un adxectivo, apréciase claramente o tipo de estrutura, como en:

(24) *Os xardineiros teñen as rosas ben bonitas.*

O galego, como todas as linguas romances, tende a utilizar o participio invariábel nas perífrases. Tanto é así, que a perífrase exclusivamente galega *DAR* + participio, inexistente en portugués² e equivalente a *lograr/conseguir* + infinitivo, sempre mantén o participio invariábel:

(25) *Non dei feito que os nenos comesen a merenda*

Por outro lado, poderíamos pensar que estas estruturas en ocasións admiten a concordancia do participio co núcleo do obxecto directo, como en:

(26) *Teño moi vista esa revista.*

(27) *Non tes moi ouvida esa estoria xa?*

Aparentemente trátase do *TER* perifrástico, mais non é mesmo así. Nos exemplos anteriores, o participio está desverbalizado e por iso admite un cuantificador (*moi*), de modo que funciona como un auténtico adxectivo, de aí que sexan incorrectas:

(28) **Teño moi visto esa revista.*

(29) **Non tes moi ouvido esa estoria xa?*

BIBLIOGRAFIA

- Bechara, E. (2009). *Moderna Gramática Portuguesa*, Rio de Janeiro, Nova Fronteira/Lucerna.
- Coseriu, E. (1996). *El sistema verbal románico*. Madrid, Siglo XXI.
- Cunha, C. & Cintra, L. (2013). *Nova Gramática do Português Contemporâneo*. Lisboa, Edições João Sá da Costa.
- Freixeiro Mato, X. R. (2000). *Gramática da lingua galega II, Morfosintaxe*, Vigo, A Nosa Terra.

² Non obstante, o portugués coñece unha perífrase moi semellante, con participio invariábel: *dar certo/errado*.

- Frías Conde, X. (2014). *Compendio de gramática galega básica*. Madrid, UNED
- Frías Conde, X. (2014). *Compêndio de gramática portuguesa básica*. Madrid, UNED
- Frías Conde, X. (2015). *El verbo gallego*, anexo 1 de la RLLCGV 20, Madrid, UNED.
- Mateus Montenegro, H. (2015). *Questões de gramática do português*. Ponta Delgada, Universidade dos Açores/ Bubok.
- Ministério da Educação (2007). *Terminologia Linguística para os Ensinos Básico e Secundário (TLEBS)*. Lisboa, Ministério da Educação. Disponível en http://www.netprof.pt/pdf/revisao_TLEBS_2007.pdf
- Moscoso Mato, E. (2000). *Os tempos compostos no galego medieval*, anexo 46 de *Verba*. Santiago, USC.
- Narbona Jiménez, A. (1981). “¿Verbos modales en español?”, in *Verba* 8. Santiago, USC. 171-186.
- Ostrá, R. & Spitzová, E (1995). *Úvod do studia románských jazyků*. Brno, Vydavatelství Masarykovy univerzity.
- Reis, O. (1971). *Breviário da Conjugação dos Verbos da Língua Portuguesa*. 34ª ed. Rio de Janeiro, Livraria Francisco Alves.
- Sánchez Maragoto, E. (2013). *Como ser reintegracionista sen que a familia saiba*, Pontevedra, Edicións do Cumio.
- Santorini, B. (2012). “Modals and Auxiliary Verbs in English” in *Introduction to Syntactic Theory*. <http://www.ling.upenn.edu/~beatrice/250/>